

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

УДК 316.454

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

*доктор соціологічних наук, завідувач відділу
соціальних структур Інституту соціології
НАН України, Київ*

Інтелектуали: три взірці ставлення до війни

Вважається (варто повірити — насправді вважається), що визначення “інтелектуал” застосовно до тих, чиї думки та судження оригінальні та самостійні, стало популярним спершу у Франції наприкінці позаминулого століття після так званої справи Дрейфуса, що розколола спільноти вчених, літераторів, митців — людей думки та уяви — на два непримиренні угруповання. За день після відомого листа Е.Золя в газеті “*L’Aurore*” був опублікований і “Маніфест інтелектуалів”, який обнародував позицію деяких інтелектуалів стосовно фальсифікацій, що супроводжували “справу Дрейфуса”.

Однак утвердженню нової структурної дефініції сприяв переважно Е.Дюркгайм (дівоче прізвище його дружини, уродженої Дрейфус, не мало жодного значення — однакові прізвища, й нічого більше). Мається на увазі публіцистична стаття “Індивідуалізм та інтелектуали” (*L’Individualisme et les Intellectuels* (1898). *Revue Bleue*, 4 (10), 7–13), в якій на підставі теоретичних уявлень про соціальну еволюцію надано нове визначення індивідуалізму. Він трактувався як продуктивний набір прав, ідеалів, моральних переконань, почуттів і практик, що санкціонують як автономну цінність окремої особистості, так і форми взаємної орієнтації один на одного, конституювальні структури спільноти та колективності. Він заступає місце утилітарно-егоїстичних уявлень, поступово утверджуючись і поширюючись, репрезентуючи об’єкт і суб’єкт формованої органічної солідарності. То був момент, коли тодішня преса і політики таврували “дрейфусарських інтелектуалів” як анархістів на кафедрах, банда пихатих безумців, метафізики від соціології, люди, котрі відчувають злочинне задоволення від того, що вважа-

ють наших військових ідіотами, наші інститути абсурдними, а традиції нездоровими.

Відтоді суспільствознавчих монографій, у назві яких є слово інтелектуал, з'явилося дуже багато. Нещодавно перевидано п'ятдесятилітньої давнини книгу Н.Хомскі про відповідальність інтелектуалів, доповнену есеєм, написаним уже у столітті нинішньому [Chomsky, 2017]. Було зібрано також збірку, присвячену його ідеям [The Responsibility of Intellectuals..., 2019]. Обмін думками між С.Сасен і П.Бертом уточнив з огляду на ситуацію big data, швидкого розвитку інформаційних технологій і “постправди” перспективи “соціології інтелектуалів” — дисципліни, зорієнтованої на вивчення індивідів, які мислять самостійно та критично за сучасних умов [Susen, Baert, 2017].

У 2014 році було повторено англійський переклад колекції есеїв 1927 року “Зрадництво інтелектуалів” Ж.Бенда, французького письменника, кількарразового номінанта на Нобелівську премію [Benda, 2014]. Зрадництво — так він відреагував на небачену раніше інфікованість найосвіченішої соціальної верстви націоналістичними, людиноненависницькими ідеологіями і той політизований ентузіазм, з яким його носії включалися в події початку ХХ століття. 2010 року книгу про місце і статус генераторів ідей у новому столітті “Інтелектуали і суспільство” презентував Т.Совел; у ній темі “американські інтелектуали та війна” присвячено розділи 7 і 8 [Sowell, 2010]. У 2008 році було поширено електронний варіант монографії П.Джонсона “Інтелектуали” (вперше видана 1988-го) про політичну й етичну позицію дванадцяти інтелектуалів, серед яких Ж.-Ж.Русо, К.Маркс, Г.Ібсен, Л.Толстой, Е.Гемінгвей, Б.Расел, Ж.-П.Сартр [Johnson, 2008]. Продовжують цитуватися і Reith Lectures Е.Саїда “Образи інтелектуала” (Representations of the Intellectual) 1993 року. Образний ряд такий: хранителі національного духу і традицій, інтелектуальні вигнанці, професіонали та аматори, кумири, що завжди зазнають невдачі [Saïd, 1996]. П.Берт у своїй книзі про Ж.-П.Сартра як публічного інтелектуала вводить розрізнення між “внутрішньоінтелектуальною ареною” і “публічною інтелектуальною ареною”. На першій інтелектуали обмінюються думками й повідомленнями між собою; на другій позиція інтелектуала транслюється медіа, журналістами, видавцями на широку аудиторію [Baert, 2015: p. 14–16].

Історія спостережень за інтелектуалами свідчить: єдності в такій уявній спільноті не існує, антагоністичні розколи виразні, взаємні публічні звинувачення поширені, а натхненні ними прихильники схильні до обструкції. Генератором таких розколів зазвичай є Події — процеси та явища з найвищим потенціалом розділяти й протиставляти, ставити перед найскладнішим, невідворотним інтелектуальним і моральним вибором. Або ж зовсім позбавляти бодай якогось прийняттого вибору.

Перша світова війна була, ясна річ, саме такою Подією. Вперше, мабуть, у світовій історії запроваджується підтримуваний усіма ресурсами соціальних інститутів фундаментальний поділ на війну фізичних тіл, що передбачала знищення “живої сили”, та війну думок — участь інтелектуалів у процесах обґрунтування пріоритетних претензій на правоту, етичність, доцільність розгорнутого взаємного знищення протиборчих сторін. Та війна чи не

суцільно була війною національних патріотизмів, а пацифізм залишався маргінальним явищем. Публічна арена присутності інтелектуалів стає домінуючою, натомість академічна звужується до мінімальних розмірів. Вчені та письменники беруть участь і у війні тіл, зовсім припиняючи або, всупереч усьому, продовжуючи інтелектуальні заняття, дотримуючись покликання і професії.

Емпіричні зразки ставлення інтелектуалів до державної уособи маркують не ставлення до війни, не думки про неї, а суто місце і спосіб дії. Докладніше про трьох: публічний патріотизм у тилу; патріотизм на фронті та публічний пацифізм у тилу; вірність покликанню інтелектуала в тилу і на фронті. Крім них, поза сумнівом, існують також інші, про які йтиметься наприкінці і лише мимохить. Особистості у фокус наративу відібрані не тому, що являють собою найбільш переконливі об'єктивації названих зразків. Цього ніяк не з'ясувати; наразі достатньо твердої впевненості в тому, що вони не тільки загальновідомі персони, а й безперечно є інтелектуалами.

Публічний патріотизм у тилу: Е.Дюркгайм та М.Вебер¹

Е.Дюркгайм і внаслідок деяких рис характеру, і зусиллям волі тримався осторонь політики, бо твердо вважав, що займатися нею підходить особливим людям, які мають до неї пристрасть, на кшталт його однокурсника Ж.Жореса. Але вченому, професорові, носієві універсальних ідеалів і цінностей не годиться належати до жодної партії, до чогось партикулярного та особливого; ареал його життєздійснення збігається з академічним світом. Звідси властивий йому імператив — обережно й упереджено ставитися до власної автономії, не брати участі у жодних політичних акціях. І тільки щось екстраординарне могло змусити його зректися такої безумовності: “справа Дрейфуса”, а потім війна і стали такою екстраординарністю.

У попередні два століття французи та німці досхочу повоювали. У віці дванадцяти років Е.Дюркгайм пережив німецьку окупацію в рідному Епіналі, на спірній території Ельзасу і Лотарингії. Вважається, що поразка Франції та прояви антисемітизму, чому він був свідком, стали джерелом твердого, але не войовничого патріотизму. Бути євреєм у Франції другої половини ХІХ століття було нелегко: походження зобов'язувало — відповідно до поширеного упередження — чи не щодня підтверджувати патріотизм. У сім'ї прізвище завжди вимовляли на французький манер з коротким “е”, Дюркгем, а не на німецький — Дюркгайм.

Після початку Першої світової він приймає роль і статус публічного інтелектуала, твердо переконаний, що кожен відповідно до своїх умінь зобов'язаний брати участь у війні. На підставі доступних дипломатичних до-

¹ Зміст даного сюжету запозичено із безумовно авторитетних монографій. Стосовно Е.Дюркгайма це інтелектуальні біографії С.Люкса і М.Фурньє [Lukes, 1972; Fournier, 2013]; про М.Вебера — спогади його вдови Маріани і книга Ю.Каубе [Вебер, 2007; Каубе, 2016]. Посилання на інші публікації наводяться мірою необхідності. Далі прямі цитати наведено в тексті в лапках без додаткових посилань.

кументів готує памфлет у співавторстві “Хто бажає війни?” (“Qui a voulu la guerre?”), де аналізує відповідальність провідних європейських країн за її розв’язання, покладаючи головну провину на Австрію і Німеччину. В іншому його памфлеті “Німеччина понад усе” (“L’Allemagne au-dessus de tout”) критично оцінюється “німецька ментальність” з її нездоланною претензією на пангерманізм, цілковитим домінуванням держави над громадянами, ідеологічно обґрунтовуваною схильністю до війни. Але й тут, за всієї антинімецької налаштованості Е.Дюркгайм далекий від істерично агресивного націоналізму; його бажання перемоги обмежується приборканням мілітаристської спрямованості пруської держави і властивого їй суспільного настрою німців (М.Фурнье називає такий патріотизм гуманістичним).

Разом із колегами, найвідомішим серед яких був однокурсник А.Бергсон, зорганізовує комітет з пропаганди головних документів про війну, що публікував “Листи до всіх французів” (Lettres a tous les Francais), видані згодом незшитими аркушами тримільйонним накладом. Листи підтримували відчуття спільності й упевненості в успіху, терпіння, витримку і солідарність і мали сприяти зміцненню тієї колективної моральної свідомості, в якій Е.Дюркгайм убачав головний регулятор поведінки людей — моральний стан фактично виявлявся зброєю за патологічних обставин. Крім того, національний патріотизм військового типу був для нього, як ми можемо уявити, тим станом, в якому елімінується значущість будь-яких соціально-класових чи економічних відмінностей, в якому конфлікт інтересів виноситься за межі суспільного сприйняття, одне слово — станом єднання і солідарності.

Однак не переривається й сильно ослаблений зв’язок із внутрішньоінтелектуальною ареною. Не відчуваючи ентузіазму, Дюркгайм продовжує, аж до 1916 року, викладати у Вищій нормальній школі (Ecole normale superieure). Аудиторії напівпорожні, більшість студентів призвано в армію (293 із 342-х; 104 загинули); на фронті — його син, зять і п’ятеро племінників. Тексти пишуться переважно публіцистичні. У 1914 році, згідно із наведеною С.Люксом бібліографією, дві публікації; у 1915 — три; у 1916 — 11 листів “до всіх французів” і одна стаття; у 1917 — нарис про Андре-Арманда Дюркгайма у щорічнику асоціації студентів Вищої нормальної школи, які вивчають античність. Крім того, він бере участь у роботі десятка різноманітних комітетів та очолює комітет з питань російських біженців. Його енергія та ентузіазм вражають, у листах він повідомляє, що працює так багато і важко, як ніколи за останні двадцять років, що на себе — тобто, мабуть, на наукову діяльність — зовсім не залишається часу.

Проте часи війни, як і революції, є і часами підозр, коли навколо повно агентів іноземного впливу і шпигунів, коли слово “зрада” позбувається покрову латентності й вступає у права. Багатьом запам’яталися позитивні статті Е.Дюркгайма про німецьку суспільну науку після його відрядження до німецьких університетів у середині 1880-х років. І 19 січня 1916 року одна газета назвала його “бошем із фальшивим носом” (*boche* — прізвисько німців у Франції; натяк на його прізвище, що звучить на німецький лад). У Сенаті такий собі М.Годен де Вілен (M. Gaudin de Villaine) зажадав розібратися із “французами іноземного походження, такими як Е.Дюркгайм”. Вони, мов-

ляв, помічені в популяризації німецької культури та німецького мілітаризму. Авторитетні люди заступилися за професора, серед них і тодішній міністр освіти, котрий нагадав про величезний внесок “очільника французької соціологічної школи” в патріотичну пропаганду. А М.Мос, який на фронті дізнався з газет про завдану сім’ї образу, пообіцяв, демобілізувавшись, дати сенаторові ляпаса.

Обидві атаки відбулися тоді, коли перестали надходити відомості про сина Андре, котрий виявляв неабиякий хист як лінгвіст, готуючись до свого першого вченого ступеня. Батько, радіючи студентським успіхам сина, сподівався на майбутню спільну роботу. До армії Андре був призваний у другій половині 1915 року, був двічі поранений і повертався на фронт, а 18 грудня того ж року помер у Болгарії, поблизу села Давідово у віці 23 років. Сім’я кілька місяців нічого не знала, аж поки у квітні 1916-го отримала підтвердження. Якийсь час Е.Дюркгайм нікого не приймав, заборонив відвідувати його, згадувати про сина. Друзі відзначали стійкість, з якою він переживав цю втрату, не полишаючи намірів ще щось зробити для країни. Але його здоров’я (йому було 58 років) швидко погіршувалося. Наприкінці року стався інсульт, права рука перестала слухатися, й у травні наступного, 1917 року, він констатує: “краще померти, ніж так жити”.

* * *

4 жовтня 1914 року всі найбільші газети Німеччини опублікували відкритий лист “До культурного світу” 93-х учених, письменників, поетів, митців. Він розпочинався так: “Ми, представники німецької науки та мистецтва, заявляємо перед усім культурним світом протест проти брехні та наклепу, котрими наші вороги намагаються запламувати гідну справу Німеччини в нав’язаній їй тяжкій боротьбі за існування”. Кожен абзац починається словами “Неправда що”. Серед підписантів М.Планк, В.Віндельбанд, В.Вундт, В.Рентген. На противагу цьому листу Ґ.Ніколаї, друг А.Айнштайна, складає пацифістське “Звернення до європейців”. Але з-поміж сотні тих, до кого він і Айнштайн звернулися, відозву крім них підписали ще двоє. Берлінські газети відмовляються її друкувати, і вона поширюється у списках. Ґ.Ніколаї звільняють з посади кардіолога королівської сім’ї та з Берлінського університету і запроторюють лікарем у віддалений військовий гарнізон.

У серпні 1914-го М.Веберові вже виповнилося 50 років. Його підпису під Маніфестом 93-х немає, проте із текстом цим він ознайомився. Його без сумніву щире бажання послужити країні особисто й неодмінно у бойових діях так і не здійснилося. Через стан здоров’я (не здатен на довгі переходи і на їзду верхи) він не може бути використаний на фронті в цій “великій і чудовій війні... з чим важко змиритися” (читаємо в його біографів). У листі до свого видавця П.Зибекка зі співчуттям у зв’язку з “геройською смертю” його сина Вебер пише, що той, мовляв, “став на захист нашої держави та нашої культури”. У словах співчуття, висловлюваних навколишнім з приводу втрат, у різних варіаціях повторюється безперечна істина-констатація: якщо все одно всім судилося померти, то нема нічого більш гідного, ніж смерть

за вітчизну. Всерйоз ображаючись на критику з боку Р.Міхельса за такого роду патріотичний пафос, він повідомляє про розрив дружби з ним.

У спогадах Маріани Вебер та у викладі Ю.Каубе діяльність раніше суто кабінетного вченого виглядає приблизно так. У перший день мобілізації зарахований офіцером у резервну лазаретну комісію і по 13 годин на день зайнятий облаштуванням лікувальних установ в адміністративному окрузі Гайдельберг — бере участь у війні тілом, але в тилу. На самому початку війни він запам'ятався Е.Блохові “войовничим мілітаристом”, який приймав гостей у своєму будинку в однострої військового-резервіста [Derman, 2012: р. 26]. Господарство складне, йому доводиться усім перейматися, вимагати необхідне, домовлятися з постачальниками, обурюватися бюрократією, відважувати осіб високого рангу від надокучливих провідин поранених. М.Вебер великий начальник, під його дисциплінарною владою опиняється 42 лазарети, дев'ять з яких зорганізовує та управляє він особисто.

Звиклий до роботи на самоті за письмовим столом, учений змушений строго стежити за належним виконанням обов'язків численним персоналом, розбиратися, заохочувати, накладати покарання, улагоджувати конфлікти, розмежовувати повноваження. Інакше кажучи, фактично бути фокусом галасу й метушні вибитого зі звичної колії життя — всього, що ніколи в усій повноті не доноситься зі сторінок книжок та архівних документів. До поранених французів, свідчить його дружина, ставиться як до тих, хто потребує догляду і лікування, дозволяє відвідувати їх співвітчизникам з Ельзасу. Зорганізовує освітні курси для тих, хто одужує, уперше за останні 16 років читає дві лекції.

У сім'ї втрати. На сході, у Галичині, вбито молодшого брата Карла, архітектора, котрий добровільно пішов здобувати перемогу для Німеччини. У перший місяць війни на німецько-російському фронті в бою під Танненбергом у Східній Пруссії (нині територія Польщі), там, де було розгромлено 2-гу армію генерала Самсонова, загинув чоловік сестри Лілі, митець і теж доброволець. У листі до неї брат Макс знову говорить про честь загинути за Німеччину в цій великій і надзвичайній війні — як і мамі Єлені після загибелі брата.

Восени 1915 року комісія резервних лазаретів скасовується, і поки начальство розмірковує, куди пристроїти М.Вебера, він подає рапорт про звільнення, який задовольняють. Його обдарування, аналітичні здібності, величезні знання варті кращого — прямого — застосування у статусі помірковано націоналістичного публічного інтелектуала-патріота. Річний досвід організаційної роботи він намагається узагальнити в соціологічному за змістом тексті, що так і залишиться в шухляді письмового столу. Маріана переказує зміст його “як документа скромної служби батьківщині”. Експертна думка М.Вебера з політичних питань — відносини з Литвою, Польщею, Росією, з європейськими країнами — нікого не цікавить. Здатність бачити раніше за інших проблеми, що насуваються з майбутнього, не запитувана, коло співрозмовників, які розуміють складність політичних вузлів, зав'язуваних із кожним днем продовження війни, сказати б, вузьке і герметичне — по суті, його практично не існує. За межами епізодичних контактів з тими, хто намагається прогнозувати найближче майбутнє на більш-менш

систематичних засадах, у М.Вебера стигма “пораженця”. Відомий своїм войовничо-критичним ставленням до принципів, що оспорюють його власні, нестримним полемічним темпераментом, він мало з ким ладнав, багатьох налаштував проти себе [Derman, 2012: р. 130–131]. Це відбувалося й тоді, коли він не приховував неприйняття пангерманізму в його офіційному прояві. Так само як і політичних декларацій і заяв, що виникають із хибно — у цьому він упевнений — зрозумілих уявлень про національну “честь” і “приниження” нації.

У березні 1916 року Вебер подає в Міністерство закордонних справ і офіси політичних партій доповідну записку з аналізом політичної ситуації у зв'язку з атаками німецьких підводних човнів на цивільні судна, пропонує виважено невідкладні дипломатичні й військові ініціативи. За це, як він вважає, “консервативні гарячі голови” неодмінно оголосять його “слабким богузом”. Надій на адекватну реакцію немає, оскільки, впевнений він, “окомір для можливого і корисного відсутній у всіх”. Претензія на здатність вибудувати збалансовані за інтересами політичні конструкції повоєнного світу не справляє враження на владні сфери; напевно, внаслідок нечутливості до такої здатності чи відсутності потреби в ній. Попри це він стає тим, ким ніколи не був, — публічним інтелектуалом. Ю.Каубе повідомляє, що від Різдва 1915 року і за наступні три роки в газеті “Frankfurter Zeitung” Вебер публікує майже 30 статей загальним обсягом близько трьохсот книжкових сторінок.

У приватних бесідах і в дискусіях, якщо вони траплялися, він рішуче вказує на безглуздість обговорення питання про те, хто розпочав війну, хто винен — аргументи пропагандистів обох сторін “однаково огидні”. Настільки ж недоречною бачиться йому пропаганда пацифізму: куди краще перейматися визначенням умов укладання миру. Оскільки Вебер залишається переконаним, що Німеччина в цій війні “захищається і бореться за своє існування”, остільки він обстоює ідею про мир без анексій і контрибуцій. Мабуть тому, не втрачаючи надії на швидке відродження країни та нації, уже після війни протестує проти Версальського договору, який виходив з того, що Німеччина була агресором [Golovin, 2019: р. 143].

Два останні роки війни М.Вебер подорожує країною з доповідями, головною темою яких стає повоєнний соціально-політичний устрій Німеччини. От деякі теми його виступів: “Політичне становище Німеччини у світі” (27 жовтня 1916), “Чого очікує німецький народ від конституційної комісії німецького рейхстагу?” (8 червня 1917), “Особистість і спосіб життя” (29 вересня 1917), “Проблеми соціології держави” (25 жовтня 1917), “Наука як професія” (7 листопада 1917), “Демократія та аристократія в Америці” (23 березня 1918). Він знав за собою дар — і пишався ним — говорити захоплено, частіше імпровізуючи, ніж дотримуючись заздалегідь підготовленого тексту, не стільки навіюючи власні преференції та цінності, скільки прояснюючи для слухачів їхні власні [Derman, 2012: р. 16].

Бути такого не могло, щоб цілком невдалий досвід впливу не лише на перебіг подій, а й принаймні на хід думок причетних до ухвалення рішень, ніяк не відбився на тематиці та духові доповідей, з якими він виступав. Залишивши політиків — вони безнадійні, — Вебер звернувся до студентів, до тих, на

чию сприйнятливість ще можна розраховувати. У славнозвісній і пошанованій у соціологічному середовищі лекції “Наука як професія” він говорить про те, як важливо формувати вміння і навички зосереджуватися на найістотнішому і всебічно вивчати його, спираючись на інтелект і раціональність. У сучасній літературі зазначалося, що німецьке *Wissenschaft* не лише наука, а й знання, ученість, ерудиція (в англійській — *scholarship*). А в нашому контексті назву “*Wissenschaft als Beruf*” можна прочитувати й так: “*Інтелектуальність як професія і покликання*”. У спеціальному, присвяченому мюнхенській лекції числі “*Journal of Classical Sociology*” вступна стаття завершується винесеною в заголовок із претензією на сенсаційність тезою, згідно з якою з усієї лекції цінність донині зберегло тільки його сподівання на знання, ученість, ерудицію; це означає, стверджує автор, що лекція виявилася політичною невдачею соціолога [Laiz, 2019: p. 228].

Одначе справжня політична невдача спіткала М.Вебера не в той момент, а коли він, залишаючись разом із підписантами “Маніфесту 93-х” вірним відчуттю національного обов’язку й переконанню у праві Німеччини боротися за своє існування в оточенні недружніх народів і так само вірним покликанню інтелектуала, не зміг, всупереч усім зусиллям, втрутитися в перебіг подій і зіслужити країні ту службу, до якої вважав себе найбільше готовим.

Патріотизм на фронті та публічний пацифізм у тилу: М.Мос і Б.Расел¹

До війни обидва інтелектуали-пацифісти однаково продуктивні як у світі академічному, так і на публічній арені, популяризуючи свої погляди та позиції. У мирний час їхній пацифізм укорінений у соціалістичних ідеях, що їх вони поділяли й підтримували участю у відповідних організаціях. Проте у М.Моса пацифізм унаслідок війни залишився лишень слабким, не афішованим переконанням, переставши бути повсякденною практикою і поступившись місцем патріотизму. Тоді як Б.Расел часів Першої світової був відданий пацифізму і як доктрині, і як життєвій позиції, і як дії.

Марсель Мос, племінник Е.Дюркгайма (син його найстаршої сестри Розини, на 14 років молодший за дядька) студентом бере участь у марксистському гуртку, зближається із соціалістами Ж.Жореса, пише статті на захист соціалізму, друкується в “Юманіте”. Братерство без огляду на державні та станові межі, об’єднане людство — от що варте будь-яких зусиль, лише таким можуть бути плоди дієвого інтернаціоналізму, от у що свято вірить той, чий внесок у науку про спільноти та їхню культуру сьогодні важко недооцінити. На початку ХХ століття на різних континентах і в Європі починаються і завершуються локальні військові конфлікти. Але відчувається також загроза великої війни, що обговорювалася у 1907 році на конгресі соціалістів у Штутгарті (II Інтернаціонал). Беруть участь 900 депутатів,

¹ Змісти цього сюжету запозичено з інтелектуальної біографії М.Моса від М.Фурньє [Fournier, 2006], автобіографії Б.Расела і його статті про роль інтелектуалів [Раселл, 2000; Russell, 1939; Russell, 2009].

присутні всі найвизначніші бельгійські, французькі, німецькі, італійські, російські лідери партій. Формулюється гасло “Війна — війні”, Ж.Жорес обстоює необхідність всезагального (глобального) страйку в разі війни — єдиного ефективного засобу їй протистояти. І Ж.Жорес, і М.Мос у численних статтях попереджають про небезпеку війни, про підготовку до неї у Франції та інших країнах — в Австрії, Німеччині, Росії. Все це — марні, як виявилось, і не тільки їхні спроби раціонально, оперуючи економічними, соціологічними, антропологічними даними, переконати різні верстви населення, політиків, уряди, що причин для війни немає, що мир близький, майже в руках. Після початку війни зорганізувати глобальний страйк уже не намагалися.

Ж.Жореса було вбито пострілом у голову 31 липня 1914 року в ресторані поблизу Парижа під час вечері з двома соратниками. Антимілітаристські настрої втратили свого основного камертона. Масовій бойні, що її інтенсивно готували після убивства в Сараєво, ніби було дано старт. Першого серпня Німеччина оголошує війну Росії, третього у Першу світову вступає Франція. Воля до війни вже вкотре — і не востаннє — виявилася спроможнішою за волю до миру. Відтепер за мир треба було боротися ще й фізично, виставляючи вразливо-беззахисне тіло перешкодою там, де розгорталася битва залізних машин та інших, смертоносних, знарядь убивства. Інтелектуали-інтернаціоналісти замикаються в “національних квартирах”, патріотизм рішуче бере гору — війна, у підпорядкуванні в якій всі ресурси і сили держави, ефективно перетворює поклики крові, ґрунту, коріння, до цього притлумлюваних органічних начал життя, на добровільну або вимушену поведінку індивідів.

М.Мос, щойно призначений заступником директора досліджень у Вищій практичній школі (Ecole Pratique), записується добровольцем (йому 42 роки). У грудні 1914 року солдат-соціолог призначений перекладачем у 27-й Британський дивізіон і цілком цим задоволений, бо вважає військову службу до часу в тилу гарною вже тому, що тобі не треба самостійно вирішувати, що робити і про що думати. Листи до рідних і друзів з фронту цілком стандартні — у мене все гаразд, здоровий, бадьорий. Присвоєне йому в березні 1915 року звання капрала і перспектива стати офіцером жартівливо обговорювалися його друзями (звання офіцера-перекладача третього класу було присвоєне наступного року). Він палко жадає перемоги союзників над “бошами”. Начальство відзначає його хоробрість, витримку, холоднокровність у найскладніших ситуаціях і представляє до нагород. У періоди затишшя він начебто починає писати книгу “Про політику”, маючи намір у ній розробити такі теми: (1) цивілізація (поширення торгівлі, технології, релігія, мова); (2) морфологічні явища (міграція, колонії, засоби зв'язку); (3) соціальні явища (війна, колонізація). Нічого не вийшло, далі планів справа не зрушилася.

Адже на війні йому не до теоретизування — дядько в листі закликає його не будувати домислів про події, а намагатися зберігати спокій і рівновагу кожного дня життя. До того ж в окопі, під час атаки, під бомбуванням не до миротворчих планів, пацифістські маневри політиків у тилу викликають у М.Мосу крайнє роздратування, як і поверховість публікацій у соціалістичній “Юманіте”. Принесені жертви, витрачені зусилля, смерть друзів і колег

вільно чи мимоволі надають рис дезертирства антивоєнним світоглядом і рухові. Ухиляння від війни він прирівнює бесчестю.

* * *

Проте чимало розбіжностей із цим у випадку політизованого пацифізму Б.Расела, котрий лишень на вісім днів молодший за М.Моса. По інший бік Ла-Маншу не тривали бойові дії, не було загрози окупації, для функціонування соціалістичних організацій, циркуляції та поширення пацифістських поглядів зберігалися прийнятні складки суспільного простору. Відкрито діяв комітет із протидії мобілізації на військову службу, депутати пацифістів зустрічалися із членами уряду і пред'являли свої вимоги. Багато років по тому, вже після Другої світової, в “Автобіографії” Расел іронічно описував, у яких ситуаціях він опинявся.

Перекоаний противник війни тіл, активний учасник війни думок, у липні 1914 року Б.Расел складає декларацію із закликом до Великої Британії зберігати нейтралітет у прийдешній війні, збирає підписи “великої кількості професорів і викладачів” і публікує в газеті “*Manchester Guardian*”. Яким же був його подив, коли напередодні оголошення війни всі вони змінили свою думку. Ще більше його вразило, що перспектива масових убивств “викликає захоплення у звичайних людей”. Гучні й численні маніфестації на підтримку війни розвіювали соціалістичну ілюзію, буцімто збройні конфлікти потрібні тільки правлячому класові. Кожен окремо й під час тої чи тої масової ходи — хай то інтелігент, службовець чи робітник — поводилися ірраціонально, так, ніби в їхніх інтересах було загинути.

Зненацька виявлене ставлення до війни багато чого змінило в уявленнях Расела про рід людський. Він вважав, читаємо в “Автобіографії”, що народам ніби властиво любити своїх чад, але тепер переконався, що це радше виняток; думав, що люди люблять гроші, але виявилось, що куди більше вони люблять руйнувати; гадав, що тільки десять відсотків інтелектуалів віддадуть перевагу істині, а не популярності. Не уникнув, ясна річ, великий логік і філософ “гризот патріотизму”, іноді бажаючи “поразки Німеччини так само палко, як такий собі відставний полковник”. Але був перекоаний — збереження гідності можливе лише в активному протистоянні війні. У статтях і на публічних виступах він викривав війну і супутні їй націоналістичні міфи, брехню і лицемірство уряду. Колеги з Триніті-коледжу почали цуратися його, а адміністрація, “роблячи свій внесок у перемогу”, заборонила читати лекції. Шлях від пацифізму до патріотизму вже був протертий і пройдений багатьма, серед яких виявився й А.Вайтгед, але він на нього так і не ступив.

Улітку 1915 року Расел написав книгу “Принципи соціальної реконструкції”: війна змусила його займатися тим, чим він ніколи не цікавився — чому люди вчиняють так, як вони вчиняють. Творчість — покликання інтелектуалів — мала, дійшов він висновку, стати принципом перетворення суспільства. Він складає лист до президента США В.Вільсона із закликом урятувати європейську цивілізацію від самознищення у війні. Цей лист таємними шляхами доставляють у Комітет американських пацифістів і публікують “чи не в усіх американських газетах”.

Расел цікавиться сумною долею німців у Великій Британії, поки їх не інтернували, намагається їм допомагати. Разом із соратниками їздить крайною, закликаючи відмовлятися від військової служби з релігійних або політичних мотивів. Деякі патріотичні газети називають їх німецькими шпигунами, котрі буцімто надсилають світлові сигнали ворожим аеропланам, аби ті знали, куди скидати бомби. Обурені громадяни неодноразово намагалися розправитися з ними: на власній шкірі траплялося переконатися в силі як “низового” націоналізму, так і націоналізму з боку не надто ідеального політичного світу. Расел виступає на захист в’язнів совісті. Відвідує суди та трибунали на процесах членів Антимобілізаційного комітету — іноді повний склад його потрапляв до в’язниці.

Співпрацюючи з комітетом в його щотижневій газеті “*Tribunal*”, Расел регулярно в ній друкується. За статтю в лютому 1918 року, де, посилаючись на доповідь Сенату, він розповів, що американські гарнізони, розміщені в Англії та Франції, будуть використовуватися для залякування страйкувальників, до чого вони привчалися на батьківщині, був засуджений до шести місяців тюремного ув’язнення. Згідно з вердиктом: за публічне заподіяння шкоди відносинам зі США. В ув’язненні багато читає, пише книгу “Вступ у філософію математики” і береться до роботи над “Аналізом свідомості”. Був звільнений незадовго до закінчення війни. В автобіографії зізнається, що ніколи не вважав себе пацифістом, залишаючись скептиком-інтелектуалом.

Цю свою настанову Б.Расел описав у промові про роль інтелектуалів у сучасному світі 1939 року в соціологічному клубі університету Чикаго. Скептицизм полягає в тому, що інтелектуали та їхні книжки практично не впливають на перебіг подій. Я дуже сумніваюся, говорив він присутнім, що якби не К.Маркс, у Росії не трапилася б революція. Інтелектуалові дано вгадувати події та їхні наслідки лише трохи раніше за інших; його слова можуть набути поширення, його позицію багато хто може поділяти, але все відбувається своїм чином, не надто переймаючись такими малозначимими обставинами. Інтелектуалові тільки те й залишається, що безнадійно наполягати на своєму: нема й не може бути раціональних пояснень війни, її виправдань, приводів брати участь у ній. Напередодні 80-ліття в “Автобіографії” у першій строфі посвяти дружині Едит він пише, що довгі роки шукав миру, але знайшов лише несамовитість, страждання, безумство, самотність та біль, що країть серце.

То не було розчаруванням, але безпристрасною констатацією факту — таким він застав людство, таким і залишає.

***Вірність покликанию інтелектуала в тилу і на фронті:
А.Шопенгавер і Л.Вітгенштайн¹***

Щоб не дозволити війні витіснити на далеку периферію свідомості інтелектуала все те, що конститує його як людину, котра переважно розмірковує, потрібні непересічний склад розуму та екзистенційна настанова, що пе-

¹ Головні джерела стосовно А.Шопенгавера: [Фишер, 1999; Гульга, Андреева, 2003; Cartwright, 2010]; стосовно Л.Вітгенштайна: [Витгенштейн, 2015; Monk, 1991; Kanterian, 2007].

редбачає зосередженість на собі та своїй роботі, від якої ніщо не відволікає. Саме такими є два інтелектуали-філософи, яких війні не вдалося відірвати від справи й покликання. А.Шопенгавер, сучасник франко-німецьких війн перших двох десятиліть XIX століття, дуже малою мірою зробив її предметом роздумів, а тілом, фізично, ухилився від безпосереднього зіткнення з нею, віддавши перевагу писанню на самоті, на неабиякій відстані від свисту куль і гуркоту гармат. Зовсім не так склалося у Л.Вітгенштайна. Він, подібно до М.Моса, своє життя поставив на кон у тій непоправно безглуздій аномалії, якою буває не всяка війна, але була, по суті, Перша світова. Утім, що вражає, головний зміст його першої великої публікації складався і був перенесений на папір на фронті.

Спільним для двох філософів було доволі раннє усвідомлення однієї конче важливої обставини, що, втім, не драгувала й не надто засмучувала їх. Жоден з них не сподівався на розуміння і визнання сучасників. А.Шопенгавер пише про це у передмові до першого видання “Миру як волі та уявлення” 1818 року. А практично рівно за сто років потому такі самі зізнання заносить у “Щоденник” і виражає в листах Л.Вітгенштайн, маючи на увазі “Логіко-філософський трактат”. Обидва філософи зосереджені на собі, не те щоб відлюдні, але у дружбі та прихильностях скупі. І глибоко байдужі до будь-якого різновиду публічної діяльності, ніколи не здійснюючи жодних спроб впливати на перебіг подій.

Свідчень того, як А.Шопенгавер сприймав війну (йому було 18 у рік поразки під Єною і 25 під час визвольної війни Пруссії проти Франції), не так багато. Про французьку навалу і страждання в період окупації у Ваймарі докладно писала йому в Гамбург мама Йогана, але листи залишили його байдужим. У відповідях він говорив про ницість людського існування, наполягав на необхідності пам’ятати про страждання французів від пруської навали; пізніше він дійде висновку, що страждати людина приречена. Листи від мами не змусили його взяти в руки зброю, перейнятися ідеями національної єдності чи сповнитися пафосом “Промов до німецької нації” Г.Фіхте, як зазначає Д.Картрайт [Cartwright, 2010: р. 105–109]. В роки окупації він зосереджено вивчає І.Канта і Платона.

Ось відомий і часто цитований фрагмент з його резюме (curriculum vitae), поданого на філософський факультет університету Єни вже після перемоги над французами: “Коли... в Берліні муз налякав військовий галас... я теж пішов звідти, позаяк я присягав лише їхнім прапорам; але не тільки через те. Річ у тім, що внаслідок особливого збігу обставин усюди я чужий і ніде не виконую громадянських обов’язків... понад те, справа ще й у тому, що я глибоко переконаний, що народжений для того, щоб служити людству головою, а не кулаком, і що моя батьківщина більша, ніж Німеччина”.

У країні війна, але А.Шопенгавер відверто зізнається, якого світу патріотом він є. Не світу громадянства, національних міфів, ієрархій, вороженечі, дурості, бідунь, страждань. Не світу, в якому люди, які жадають задовольнити свої бажання і примхи, становлять головну небезпеку. Вони схильні до свавілля, і від них ліпше триматися осторонь. Він патріот космополітичного світу, що не знає національних кордонів світу думки й інтелекту, клятву вірності якому дав одного разу і назавжди; світу, де речі мають

єдино правильні імена і вже тим самим викликають довіру, не підвладну інфляції. Буквально, все моє і я сам — тут. Дистанція між світами сумірна з тією, що її він встановлював між собою і повсякденністю. Невеликий спадок убезпечив його від втручання держави і дав змогу уникнути обов'язку служити їй. Незговірливість, зарозумілість, нетерпимість були настільки очевидними і постійними рисами характеру філософа, що згадування про них у будь-якому наративі, що не обмежується аналізом творів, є обов'язковим. Маму Йогану, вже відому письменницю, що перебувала у дружніх стосунках із Гете, ще в студентські роки Артура дратувало його безапеляційне в розмовах “це так і не інакше”.

Війна за звільнення (лютий 1813-го) і природно супутнє їй піднесення національного патріотизму лишають його байдужим. Побоюючись входу французів у Берлін і, як іронічно натякає К.Фішер, по суті залишивши німецькому юнацтву повинність і обов'язок воювати за батьківщину, у травні їде у Веймар. Імпульс громадянської лояльності, невідомо спонтанний чи обдуманий, полягав лише в тому, що він на свої гроші озброїв добровольця, який зібрався відстоювати суверенітет Пруссії. У червні вирушає до князівства Рудольштадт, у місто з такою самою назвою, де зачиняється в єдино реальному світі, світі його власної волі та уявлення, належність до якого компенсувала відчуженість від місць (міст), народів, національних культур. Ф.Ніцше так сказав про того, кого вважав своїм духовним наставником, — “він не був нічийм підданим”.

Оселившись в готелі, А.Шопенгавер завершує докторську дисертацію “Про четвероюкий корінь закону достатньої підстави”, головні положення якої обмірковувалися тоді, коли Наполеон диктував свої умови Німеччині та встановлював свої правила. Звісно, у філософській праці про засади пізнання відсутнє слово “війна”. У жовтні того ж 1913 року в Єні йому заочно присудили шуканий ступінь. До того ж ще у Берліні в нього з'явився зошит, де є запис, мовляв, у “моїй голові росте філософська праця” — та, що за кілька років оформиться у “Світ як воля та уявлення”.

* * *

Сто років потому, вже не просто під час війни, а перебуваючи на фронті, скомпонує свою головну працю і Л.Вітгенштайн. До початку Першої світової австрійському підданому і волонтеру 25 років, як і в 1813-му А.Шопенгаверу, із творами якого він ознайомився доволі рано, і сучасні дослідники знаходять сліди впливу філософа-песиміста на творчість Л.Вітгенштайна. Завжди він, подібно до космополіта з Данцига, прагнув перебувати наодинці зі своїми думками — спілкування з розумними іншими, за його власним визнанням часів навчання в Кембриджі, дуже дошкуляло.

Доброволець, звільнений від військової повинності, 9 серпня 1914 року записує у щоденнику, що “третього дня” (через день після того, як Австро-Угорщина оголосила війну Росії) був прикомандирований до 2-го полку фортечної артилерії у Кракові, а за десять днів відправлений на службу на військовому катері. Навколо постійно люди, до поведінки, розмов і вчинків яких він відчуває антипатію. Переведення на суходіл, в артилерійський підрозділ, поліпшило ситуацію, “мерзотників” поблизу стало менше. Але ніко-

ли міркування про так зване фронтове братерство не спадали йому на думку. Перший військовий досвід підводить до думок про самогубство, у науковій і художній літературі шукає він засоби нейтралізації їх. Одним із них став “Стислий виклад Євангелія” Л.Толстого — книга, до якої він радить неодмінно звертатися друзям, які перебувають в армії. У щоденнику є запис думки Л.Толстого, що йому сподобалася, про те, що ми не владні над своїм тілом, але вільні у своєму дусі. Всю війну він знаходить час перерахувати А.Шопенгауера, який писав про можливість страждання і розпачу такої інтенсивності, що думка про самогубство вже не видається божевільною.

Навесні 1916-го у складі артилерійського полку потрапляє на фронт. Тільки тоді, фактично, почалася для нього війна. Р.Монк, зібравши свідчення очевидців, певен, що він відправлявся воювати не заради батьківщини, а заради себе, ніби бажаючи розвіяти сумніви у власній порядності, які багато років, не тільки воєнних, його не полишали. Він йшов за новим досвідом, відмінним від інтелектуального, досвідом наближення до смерті й коригування особистості переживанням реальних наслідків мінімальної дистанції між бути і не бути — йшов, щоб “стати іншим”. Зближення логіки та етики в його подальшій творчості мало, як кажуть знавці, це джерело.

Свої спостереження і реакції Вітгенштайн фіксує в записниках. Дослідники його життя і творчості говорять про сім — розміром із grosбух, у різнокольорових палітурках. Сучасні grosбухи мають формат А4–А6, обсягом 70–80 сторінок. От що (принаймні щось подібне) крім будь-якого іншого обов’язкового спорядження, спершу в ранці добровольця, а пізніше — офіцера пересувалося разом із їхнім власником уздовж лінії фронту, в бік тилу, на лінію вогню. Якимось чином збереглися (хоча Л.Вітгенштайн вимагав усе знищити) три з них, за 1914–1916 роки, період служби в тилу, не на передовій. Кожна заповнювалася приблизно впродовж півроку таким чином: на правій сторінці розвороту ставилася дата і записувалися матеріали, що згодом перетворилися у зміст “Логіко-філософського трактату”. На лівій сторінці після дати — особисті враження про те, що відбувається, і більш інтимні переживання, частина яких шифрувалася простеньким кодом — страхівка від пересічних допитливих. Цю ліву частину разом із розшифровкою нині публікують як “Таємні щоденники”.

На правому боці першого grosбуха у вересні 1914 року (числа за місяцями наводяться вибірково — лишень для враження про регулярність роботи) 17 записів попередніх матеріалів, частіше розгорнутих, рідше в одне чи 3–5 речень, у жовтні — 29, у листопаді — 28, у березні 1915 року — 8, у квітні — 17, у червні — 22. У квітні 1916 року — 6, у травні — 2, у червні — 1, у липні — 12. А на лівому боці grosбуха, в “Таємному щоденнику”, у вересні 1914-го 23 записи, в інші місяці й роки враження занотовуються з не меншою регулярністю. Жодної реакції на успіхи або невдачі австро-угорських армій. Але завжди педантично фіксується відсутність суджень на правому боці — “не працював”. Не про лідарство мова, на службі завжди є чим зайняти солдата; але — не думав, не проясняв, не аргументував — не працював.

З друзями із Кембриджа (Б.Расел, Дж.Мур, Д.Пінсент, Д.Кейнс) — противниками у війні — листується через Швейцарію; всі сподіваються на швидке завершення мілітаристського безглуздя й поновлення наукового

спілкування. Англіїці, записує у щоденнику, кращі люди і “мають перемогти”. У жовтні 1915 року повідомляє Б.Расела, що завершує великий текст — першу версію здійсненого логіко-філософського дослідження. Кілька місяців поспіль будує плани щодо того, куди його переправити і як друкувати. Версія, втім, не збереглася.

За участь у боях нагороджений двома медалями. У січні 1917 року знову на Східному фронті, влітку в найтяжчих, з величезними втратами по обидва боки боях поблизу Чернівців і Коломиї — на одній з ділянок Брусилівського прориву — знову відзначається. У представленні до чергової медалі командування вказує на його мужність як приклад у виконанні військового обов'язку. У другій половині 1917 року затишся на Східному фронті, а пізніше переведення в Італію сприяли “роботі” — підготовлено великий рукопис і в листуванні з Г.Фреге знову розглядаються перспективи обговорення його змісту і публікації.

З “Таємних щоденників”, а ще більше з листів до рідних і колег вочевидноється, що Л.Вітгенштайн глибоко приголомшений непоправною беззахисністю й тендітністю індивідуального існування, раптово уявленою логічною й етичною нерозрізненістю добра і зла в такому пагубному екстраординарному досвіді, яким є війна. У гроббухах з'являються записи не тільки про основи логіки, а й про основи життя, що мають бути досліджені. Проте чи посильним є це завдання, він не знає. Нагадування про Бога прочитуються і як визнання в остаточній утраті контролю над власним життям — на війні інакше не буває.

У сім'ї горе. Брат Пауль втратив руку в полоні після важкого поранення на Східному фронті. Брат Курт застрелився — не переніс розкладання дисципліни в армії і поразки Австро-Угорщини. Найважче Вітгенштайн переживав загибель в авіакатастрофі у травні 1918 року Д.Пінсента, нащадка Д.Г'юма, співробітника в деяких дослідженнях, того, чий перший отриманий на фронті лист він “палко поцілував”. Дядько Пауль Вітгенштайн випадково знаходить Людвіга (він у відпустці) в глибокій депресії на залізничному вокзалі Зальцбурга, практично за крок від самогубства. Приводить у свій дім, де в липні — вересні 1918 року остаточного вигляду набуває “Логіко-філософський трактат”. Копії розсилаються друзям та у видавництво, але публікація не відбулася. Одна з копій була з ним у полоні в Італії, там, де вірність покликанню інтелектуала виснажилася.

Біографи відстежили зміни у світогляді та настановах Л.Вітгенштайна, що спантеличили насамперед близьких. У свої тридцять із невеликим ветеран війни звернувся до практик самовиключення з минулого життя. Переїхав з особняка Вітгенштайнів у маленьку квартиру й учинив те, що в сім'ї розцінили як “фінансове самогубство”. Будучи багатим спадкоємцем, бачив єдино гідне застосування грошам — роздаровувати. У Кембриджі забезпечував стипендії нужденним студентам, напередодні Першої світової у Відні передав одному видавцеві 100 тисяч крон для підтримки письменників і митців (Р.Монк підрахував: 40–50 тисяч фунтів стерлінгів у цінах 1990-х років; у 1913-му за 1 крону можна купити 1,5 кг цукру). По 20 тисяч одержали поети Р.М.Рильке і Г.Тракль (у листопаді 1914-го, мобілізований в армію, наклав на себе руки в Кракові, за два дні до того, як Л.Вітгенштайн по-

вернувся до міста й обіцяв відвідати його у шпиталі у відповідь на надіслане поетом запрошення; його вірші подобалися філософові). У січні 1917 року жертвує уряду 1 мільйон крон на розроблення австрійської великокаліберної гаубиці [Kanterian, 2007: p. 71]. Влітку 1919-го, за місяць після повернення з табору військовополонених в Італії, відмовляється від спадку у вигляді американських цінних паперів (Р.Монк називає його “одним із найбагатших людей Європи”) й потім уже назавжди обирає аскетичний спосіб життя. У таборі військовополонених вирішив стати шкільним учителем, пізніше у Відні відвідує відповідні курси і шість років викладає у сільській школі, розпочавши “нову кар’єру і нове життя” за межами світу публічних і непублічних інтелектуалів. Залишивши викладання, працюючи садівником, усерйоз розглядає варіант відходу в монастир; потім два роки буде особняк для своєї сестри за власним проектом.

Після встановлення миру в Європі та краху Австро-Угорської імперії Австрія стала малопомітним — політично й економічно — утворенням на мапі. Ірраціональність того, що відбулося, руйнівний особистісний досвід війни тіла й переживання зазнаних втрат, невідомого походження тверда впевненість Л.Вітгенштайна в тому, що головні філософські проблеми ним розв’язано в “Трактаті”, а його місія у філософії завершена, безповоротно знецінили смисл подальшої участі в інтелектуальному житті. Навіть доля першої великої наукової праці після опублікування не надто хвилювала його: вона не може бути інтерпретована в якомусь кращому/зрозумілому вигляді, а тому — відхилена.

Розрив відносин з колегами, як ми знаємо, не був абсолютним, але повернення в інтраінтелектуальний академічний світ сталося лише десятиліття по тому.

* * *

Класифікації, що відомо кожному, хто бодай одного разу спробував звести емпірично спостережуване в певні категорії, не позбавлені довільності. З нею доводиться миритися принаймні для того, щоб наратив відбувся. Ситуацій, у яких опинялися інтелектуали під час війни або які обирали для себе самі, відомо куди більше. До того ж Перша світова зовсім не ідентична Другій за багатьма ознаками, хоча обидві — війни. Не дивно, що позиції вчених і письменників множилися і змінювалися. Війна думок якимось природним чином дотримується націоналістичної інтенціональності розуму, збуджуючи рефлексію про народний дух і характер, ба більше — їхню місію у становленні людства. Як у Т.Мана, наприклад, у статті “Думки під час війни” і книзі “Міркування аполітичного” (в інших перекладах — “Роздуми аполітичного”) — двох вишуканих творів щодо продержавницьких і “почвеннических” настанов митця. Повернення до більш зваженої, властивої автономному інтелектуалові настанови залежить від конкретної ситуації, потребує часу й безкомпромісного самоаналізу. Т.Ман саме так еволюціонував, не залишаючи “фронту думок”, як він сам його іменував, але рухаючись в іншому напрямку. Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років за протест проти націонал-соціалізму, що набрав тоді сили, його вже звинувачували в антинімецьких настроях, і він змушений був емігрувати.

З.Фройд у перші тижні серпня 1914 року зрештою “відчув себе австрійцем” і продовжував вірити в перемогу кілька наступних років. Але вже у 1915 році дедалі більше часу проводив у “примітивному окопі”, як називав це його брат — намагався врятувати часописи, в яких друкував свої праці та брав на себе редагування, розвивав і уточнював свої концепції у вигляді статей та есеїв. І, подібно до Е.Дюркгайма, дивувався своїй працездатності — як у молоді роки. Б.Расел і А.Айнштайн на деякий час притлумили свій пацифізм наприкінці тридцятих і в першій половині сорокових років минулого століття. А.Айнштайн домігся зустрічі із президентом США і переконав того виділити гроші на атомну бомбу. Окупація Франції розділила інтелектуалів на антифашистів і колабораціоністів, про що писав у своїх спогадах Р.Арон, а докладніше і ґрунтовніше — П.Берт [Baert, 2015: p. 23–49]. М.Мос дивувався темам досліджень деяких колег-антропологів, навіюваним расовою ідеологією загарбників.

Спрощеним виявляється уявлення про інтелектуала як про того, хто здатен безпомилково розрізняти високе/пристойне і вульгарне/ганебне. Загальнозначимий науковий і художній дар розрізняти і творити видозмінюється або зовсім відступає тоді, коли має справу з національними стихіями самозахисту і самовиправдання, що промовляють мовою коріння (культури). У війну стояння остеронь — ані тут, ані там — украй рідкісне позиціонування, бути “підданим людства” — доля одиниць.

Джерела

- Вебер, М. (2007). *Жизнь и творчество Макса Вебера*. Перевод с нем. М. И. Левиной. Москва: РОССПЭН.
- Витгенштейн, Л. (2015). *Дневники 1914–1916*. Москва: КАНОН + РООИ “Реабилитация”.
- Гулыга, А., Андреева, И. (2003). *Шопенгауэр*. Москва: Молодая гвардия.
- Каубе, Ю. (2016). *Макс Вебер. Жизнь на рубеже эпох*. Перевод с нем. И. Кушнарева, И. Чубарова. Москва: Издательский дом “Дело”.
- Рассел, Б. (2000). *Автобиография*. Москва: Иностранная литература.
- Фишер, К. (1999). *История новой философии*. Артур Шопенгауэр. Москва: Лань.
- Baert, P. (2015). *The Existentialist Moment: the Rise of Sartre as a Public Intellectual*. Cambridge: Polity Press.
- Benda, J. (2014). *The Treason of Intellectuals*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Cartwright, D. E. *Schopenhauer: a Biography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, N. (2017). *It is the Responsibility of Intellectuals to Speak the Truth and to Expose Lies*. New York: The New Press.
- Derman, J. (2012). *Max Weber in Politics and Social Thought*. From Charisma to Canonization. Cambridge: Cambridge University Press
- Fournier, M. (2006). *Marcel Moss. A Biography*. Translated by J. M. Todd. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Fournier, M. (2013). *Emile Durkheim. A Biography*. Translated by D. Macey. Oxford: Polity Press.
- Golovin, N. A. (2019). Max Weber and the Great War: Personal Opinions and Essays as Historical Sociology. *Russian Sociological Review*, 18 (2), 138–145.
- Johnson, P. (2008). *Intellectuals*. From Marx and Tolstoy to Sartr and Chomsky. HarperCollins e-book.
- Kanterian, E. (2007). *Ludwig Wittgenstein*. London: Reaktion Books Ltd.

- Laiz, A. M. (2019). Introduction: Max Veber's Science as a Vocation as Political Failure. *Journal of Classical Sociology*, 19 (3), 223–228.
- Lukes, S. (1972). *Emile Durkheim. His Life and Work*. New York: Harper & Row, Publishers.
- Monk, R. (1991). *Ludwig Wittgenstein. The Duty of Genius*. London: Penguin Books.
- Russell, B. (1939). The Role of the Intellectual in the Modern Time. *The American Journal of Sociology*, XLIV, 4, 491–498.
- Russell, B. (2009). *Autobiography*. London and New York: Routledge.
- Allott, N., Knight, C., & Smith, N. (Eds.). (2019). *The Responsibility of Intellectuals*. Reflections by Noam Chomsky and Others after 50 years. Commentaries by Noam Chomsky. London: UCL PRESS.
- Said, E. W. (1996). *Representation of the Intellectuals*. New York: Vintage Books.
- Sowell, T. (2010). *Intellectuals and Society*. New York: Basic Books.
- Susen, S., Baert, P. (2017). *The Sociology of Intellectuals*. After “The Existentialist Moment”. (eBook): Palgrave Macmillan.

Отримано 03.09.2019

References

- Weber, M. (2007). *The life and work of Max Weber*. [In Russian] Tr from it. M.I. Levina. Moscow: ROSSPEN. [=Вебер 2007]
- Wittgenstein, L. (2015). *Diaries of 1914-1916*. [In Russian] Moscow: CANON + ROOI “Rehabilitation”. [=Витгенштейн 2015]
- Gulyga, A., Andreeva, I. (2003). *Schopenhauer*. [In Russian] Moscow: Young Guard. [=Гулыга, Андреева 2003]
- Kaube, J. (2016). *Max Weber. Life at the turn of the eras*. Tr. from it. I. Kushnareva, I. Chubarova. [In Russian] Moscow: Publishing House Delo. [=Кайбе 2016]
- Russell, B. (2000). *Autobiography*. [In Russian] Moscow: Foreign literature. [=Рассел 2000]
- Fischer, K. (1999). *History of a new philosophy. Arthur Schopenhauer*. [In Russian] Moscow: Дое. [=Фишер 1999]
- Baert, P. (2015). *The Existentialist Moment: the Rise of Sartre as a Public Intellectual*. Cambridge: Polity Press.
- Benda, J. (2014). *The Treason of Intellectuals*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Cartwright, D. E. *Schopenhauer: a Biography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, N. (2017). *It is the Responsibility of Intellectuals to Speak the Truth and to Expose Lies*. New York: The New Press.
- Derman, J. (2012). *Max Weber in Politics and Social Thought*. From Charisma to Canonization. Cambridge: Cambridge University Press
- Fournier, M. (2006). *Marcel Moss. A Biography*. Translated by J. M. Todd. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Fournier, M. (2013). *Émile Durkheim. A Biography*. Translated by D. Macey. Oxford: Polity Press.
- Golovin, N. A. (2019). Max Weber and the Great War: Personal Opinions and Essays as Historical Sociology. *Russian Sociological Review*, 18 (2), 138–145.
- Johnson, P. (2008). *Intellectuals*. From Marx and Tolstoy to Sartr and Chomsky. Harper-Collins e-book.
- Kanterian, E. (2007). *Ludwig Wittgenstein*. London: Reaktion Books Ltd.
- Laiz, A. M. (2019). Introduction: Max Veber's Science as a Vocation as Political Failure. *Journal of Classical Sociology*, 19 (3), 223–228.

Lukes, S. (1972). *Emile Durkheim. His Life and Work*. New York: Harper & Row, Publishers.

Monk, R. (1991). *Ludwig Wittgenstein. The Duty of Genius*. London: Penguin Books.

Russell, B. (1939). The Role of the Intellectual in the Modern Time. *The American Journal of Sociology*, XLIV, 4, 491–498.

Russell, B. (2009). *Autobiography*. London and New York: Routledge.

Allott, N., Knight, C., & Smith, N. (Eds.). (2019). *The Responsibility of Intellectuals. Reflections by Noam Chomsky and Others after 50 years*. Commentaries by Noam Chomsky. London: UCL PRESS.

Said, E. W. (1996). *Representation of the Intellectuals*. New York: Vintage Books.

Sowell, T. (2010). *Intellectuals and Society*. New York: Basic Books.

Susen, S., Baert, P. (2017). The Sociology of Intellectuals. After “The Existentialist Moment”. (eBook): Palgrave Macmillan.

Received 03.09.2019

СЕРГІЙ МАКЕЄВ

Інтелектуали: три взірці ставлення до війни

Зразків ставлення інтелектуалів до війни, зрозуміло, менше, ніж самих інтелектуалів. Сама собою метаморфоза життя людських спільнот здатна якщо не виробляти ідеальні типи почуттів, стосунків чи доль, то, принаймні, наочно представити певний набір цих феноменів, кількість яких, утім, не піддається підрахунку. Причиною виявляються Події — те, що найсильніше збурує й трансформує звичне функціонування держав і повсякденних комунікацій громадян. Війна якраз і належить до такого роду Подій. На прикладі, головним чином Першої світової, показано три зразки ставлення до війни з боку інтелектуалів. Це публічний патріотизм у тилу, що його уособлюють Е.Дюркгайм і М.Вебер. Це патріотизм на фронті та публічний паціфізм у тилу, репрезентований М.Мосом і Б.Раселом. І це вірність покликанню інтелектуала як на фронті, так і в тилу, властива А.Шопенгаверу та Л.Вітгенштайну.

Ключові слова: Е.Дюркгайм, М.Вебер, М.Мос, Б.Расел, А.Шопенгавер, Л.Вітгенштайн, патріотизм, паціфізм, покликання інтелектуала

СЕРГЕЙ МАКЕЕВ

Интеллектуалы: три образца отношения к войне

Образцов отношения интеллектуалов к войне, разумеется, меньше, чем самих интеллектуалов. Сам по себе метаморфоз жизни человеческих сообществ способен если не вырабатывать идеальные типы чувств, отношений или судеб, то, по крайней мере, визуализировать определенный набор этих феноменов, количество которых, впрочем, не поддается подсчету. Причиной оказываются События — то, что сильнее всего возмущает и трансформирует привычное функционирование государств и повседневных коммуникаций граждан. Война как раз и принадлежит к такого рода Событиям. На примере, главным образом Первой мировой, показано три образца отношения к ней со стороны интеллектуалов. Это публичный патриотизм в тылу, олицетворяемый Э.Дюркгеймом и М.Вебером. Это патриотизм на фронте и публичный пацифизм в тылу, представленный М.Моссом и Б.Раселом. И это верность призванию интеллектуала как на фронте, так и в тылу, свойственная А.Шопенгауэру и Л.Витгенштейну.

Ключевые слова: Э.Дюркгейм, М.Вебер, М.Мос, Б.Расел, А.Шопенгауэр, Л.Витгенштейн, патриотизм, пацифизм, призвание интеллектуала

SERHII MAKEEV

Intellectuals: Three patterns of the attitude towards war

Certainly, the patterns of intellectuals' attitudes towards war are heavily outnumbered by the intellectuals themselves. Although the very metamorphosis of human communities' lives is not able to produce ideal types of feelings, relationships or destinies, it can at least visualise a certain set of these phenomena, which, however, are impossible to enumerate. What contributes to this state of affairs are Events because they severely disrupt and alter the normal functioning of states and everyday communication between their citizens. War is exactly this kind of Events. The author presents three patterns of the attitude towards war (mainly WWI) displayed by intellectuals. First, this is public patriotism in the rear embodied by E.Durkheim and M.Weber. Second, this is patriotism in the front line and public pacifism in the rear represented by E.Durkheim and M.Weber. And finally, this is loyalty to the mission of an intellectual both at the front and in the rear, which is characteristic of A.Schopenhauer and L.Wittgenstein.

Keywords: *E.Durkheim, M.Weber, E.Durkheim, M.Weber, A.Schopenhauer, L.Wittgenstein, patriotism, pacifism, mission of an intellectual*